

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ

Оксана Безносова

Теорія конфесіоналізації як парадигма досліджень розвитку християнства в Російській імперії

Розглянута теорія конфесіоналізації, яка була розроблена сучасною німецькою історіографією щодо досліджень процесів розвитку християнства в Європі нового часу. Запропоновано її використання як методологічної основи розвідок з еволюції християнства на теренах Російської імперії.

Ключові слова: християнство, теорія конфесіоналізації, конфесія, соціальна дисциплінаризація, Російська імперія, Православна церква, Римо-католицька церква, Лютеранська церква, меноніти.

Після того як у вітчизняній історичній науці марксистсько-ленінська теорія втратила свої безальтернативні позиції, почався активний пошук нових методологічних підходів. Це дозволило істотно розширити гносеологічні можливості самої науки. Одним із найбільш перспективних напрямків у дослідженнях історії Європи нового часу є теорія конфесіоналізації, яка була запропонована в другій половині ХХ ст. німецькими істориками (Х. Шиллінгом, В. Райнхардом¹ та ін.) і набула популярності в багатьох країнах як методологічна основа напрацювань з історії християнського світу післяреформаційної епохи (роботи Р. Осборна², Х. Л. Гонсалеса³, Ю. Є. Івоніна⁴, О. Ю. Прокоп'єва⁵, С. М. Плохія⁶, М. В. Дмитрієва та ін.).

Ця теорія, розроблена для вивчення процесів в Європі від початку Реформації (1517 р.) до укладання Вестфальського релігійного миру (1648 р.), допомогла відійти від жорсткої дихотомії «Реформація – Контрреформація». Це дало дослідникам змогу побачити вияви релігійної реформи не лише в утворенні нового напрямку в християнстві (протестантизму), але й у надрах самої Римо-католицької церкви⁷. Своєю чергою, були переглянуті й уявлення про соціальні та культурні зміни в суспільстві того часу, внаслідок чого з'явилося більш адекватне розуміння багатогранності процесів

будування нової (відмінної від середньовічної) європейської цивілізації. Ця теорія, зокрема, розкриває «процеси взаємодії та злиття конфесії, суспільства й держави (за визначального впливу конфесії в розбудові держави й самоідентифікації віруючих) як пріоритетної парадигми європейської історії другої половини XVI – першої половини XVII ст. через формування нових гілок християнства в результаті Реформації та релігійного розколу, що призвели до конфесійного фундаменталізму як передумови зміцнення держави нового часу, що формувалася. Під конфесією розуміється віросповідання, принципи якого сформульовані в офіційних документах на державному рівні як державної або територіальної церкви. Таким чином, держава проходить в той час складну еволюцію, стаючи на певний час сакральною перед тим, як стати світською правовою державою нового часу»⁸. Перспективність такого підходу виявила настільки високий гносеологічний потенціал, що цю теорію почали застосовувати до досліджень історії не лише протестантських, але й католицьких країн.

Розвиток західного християнства в XVI ст. (добу Реформації) в контексті теорії конфесіоналізації розглядається в межах трьох напрямів-етапів:

– «оживлення» (або «ревіталізація») віри (Bekanntnisbildung) – зростання релігійної свідомості, інтеріоризація християнських догматів, нове переживання релігійних ритуалів і символів. Це явище є попередником Відродження й Реформації та, в певному сенсі, замінює те, що зазвичай фігурує як «гуманізм», «Реформація» або «Католицька реформа»;

– «розбудова конфесій» (Konfessionsbildung) – процес догматичного розмежування Церков і релігійних (протестантських) громад, який супроводжується посиленням впливу духовництва на паству через різні форми пастирської та просвітницької активності. У ході такої суспільної модернізації виникають уніфіковані церковно-конфесійні структури, що створюють догматичну основу під старі й нові ритуали та нормативи, підкреслюючи власну винятковість. Процес здійснення та трансформації конфесійного самовизначення віруючих супроводжується усвідомленням ними ж різниці між власною конфесією та іншими, їхніми намаганнями посилити власну віру шляхом створення Церкви та суспільних інститутів, що пов'язані з нею, а також через виключення зі своїх лав тих, чий погляд не відповідають ортодоксії;

– «соціальна дисциплінаризація» (Sozialdisziplinierung) – підпорядкування життя парафіян релігійним нормам. Сутність соціального дисциплінування полягає в формуванні «державного підданого» шляхом свідомого підпорядкування (вільного або під примусом держави) конфесії, обраної за державну. Метою ж соціального дисциплінування було створення відносно уніфікованого суспільства підданих з нав'язаними формами поведінки й менталітету. Безумовно, конфесіоналізація сприяла такій уніфікації. Урешті-решт держава здобула необмежену владу над Церквою, що отримало назву «конфесійного абсолютизму». Церква перетворилася в своєрідний орган контролю за поведінкою підданих⁹. Зауважимо, що саме «соціальна дисциплінаризація» стала найбільш популярною темою історичних досліджень.

Однак розробникам аналізованої теорії притаманна тенденція до встановлення хронологічної межі своїх досліджень, яка визначається XVII століттям (1648 р.). Отже, епоха появи та експансії пізнього протестантизму (XVIII–XIX ст.), який сьогодні посідає панівні позиції серед протестантських конфесій, залишається поза дослідницьким інтересом. Те саме спостерігаємо і щодо географії та переліку конфесій, які вивчаються. Територіально розвідки охоплюють лише Західну та Центральну Європу, сягаючи на Сході тільки Речі Посполитої¹⁰, тобто зовсім не торкаючись теренів ані Московської Русі, ані (тим більше) Російської імперії. З іншого ж боку, помітки намагання побачити в російському розколі XVII ст. хоча б деякі аналоги з Реформацією на Заході. При цьому зразками для порівняння з Московією XVII ст. чомусь обираються виключно соціально-політичні наслідки реформаційних процесів в Європі 1648 р.¹¹ Одночасно у висновках проводять занадто прямі паралелі в подіях, а при аналізі явищ застосовуються поняття та штампи західної історичної науки, без огляду на різницю між західною та східною християнською культурною реальністю. Крім того, для російської історіографії властиве певне ігнорування факту існування до останньої чверті XVIII ст. «київського» православ'я (українського та білоруського) як самостійного явища в організаційному та культурному відношенні. Як відомо, цього православ'я російський Розкол не зачепив жодним чином, оскільки сам був результатом боротьби навколо повернення московського православ'я до візантійсько-київських традицій. Тож, релігійні рухи XVIII–XIX ст. в Російській імперії продовжують залишатися поза полем сучасних

теоретичних інтерпретацій, а стан Російської православної церкви та інших християнських конфесій вивчається головним чином у контексті розвитку імперської держави.

Виходячи з окресленого щойно дискурсу, головним завданням цієї роботи є розгляд процесів, які відбувалися в християнстві на теренах українських губерній Російської імперії, через призму теорії конфесіоналізації. Це передбачає висвітлення проблем як «традиційних» Церков, так і нових релігійних груп.

Перед аналізом окремих питань треба зазначити декілька аспектів методологічного характеру, на які майже не звертають увагу дослідники «російської Реформації». Перш за все, враховуючи істотні відмінності в теології, еклесіології й ментальності західного та східного християнства, що мали і досі мають значний вплив на цивілізаційні засади побудови суспільства¹², не можна очікувати повної ідентичності форм еволюції Церкви та суспільства. Також потрібно визнати, що реформаційні процеси в східнохристиянському (православному) середовищі за зовнішніми проявами суттєво відрізняються від аналогічних західних зразків. Тому при розгляді наявного матеріалу дуже важлива коректність порівнянь подібного з подібним. Так, початок масових реформаційних рухів на Сході (у т. ч. й у Російській імперії) у XVIII–XIX ст. треба порівнювати саме з їхнім початком на Заході (XVI ст.), а не з моментом закріплення їхніх політичних наслідків (непрямих для власне релігійних процесів) на карті Європи XVII ст., іншими словами – із завершенням активної фази соціальних процесів ранньої Реформації. Якщо не зважати хронологічний розрив між перебігом подій, та лише за кінцевим сучасним станом можна судити про результати реформаційних процесів у християнстві обох напрямів.

Друга проблема застосування методологічного підходу теорії конфесіоналізації до досліджень православного християнства в Російській імперії стосується визначення вектора дій еволюційних зрушень. На цей аспект «православної конфесіоналізації» звернув увагу С. М. Плохій, який виявив протилежність напрямків вектора розвитку конфесіоналізації на Заході та Сході під впливом національного чинника¹³. Якщо на Заході процеси призвели до фрагментації єдиного (католицького) християнського світу, то на Сході вони сприяли відродженню й поглибленню почуття належності до православної Ойкумени (*Christianitas orthodoxa*). Тому при описі реформаційних процесів у православному середовищі (особливо

багатонаціональному) врахування саме національних особливостей як визначальних факторів формування культури дає змогу адекватно оцінити місцеву (регіональну) специфіку цих релігійних трансформацій. Хоча реформаційні процеси і в західному, і в східному християнстві прямують до створення нового конфесійного напрямку («протестантства»), кінцевий їхній «продукт» не ідентичний, оскільки і «базовий матеріал» таким не був. Існуюча різниця у світобаченні християн (за влучним виразом М. Малерба, Католицька церква у своєму віровченні намагається «все пояснити й переконати віруючого», а Православна – «зачарувати та заспокоїти»¹⁴) виявляється й у відмінностях між результатами дій реформаційних процесів у їхніх надрах.

Третім важливим моментом вирішення проблеми аналізу процесів конфесіоналізації в західному та східному християнських світах є питання географічного характеру: з якими країнами Європи можливо й необхідно порівнювати Російську імперію? Загальною тенденцією чомусь є порівняння її виключно з країнами протестантськими (Німеччиною, Великою Британією, Нідерландами, Швецією тощо). У такому разі, вочевидь, можна з упевненістю стверджувати про «відсутність» реформації, її «зрив». Але подібні паралелі навряд варто вважати коректними, оскільки в них стара Церква (Римо-католицька) після Реформації втратила свої політичні позиції. І все ж до сьогодні існують країни (перш за все – Італія), де реформоване («тридентське») католицитво має великий вплив у суспільстві. Тож, якщо вивчати про процеси конфесіоналізації православ'я та Східної Православної Кафолічної церкви (з 1917 р. офіційна назва – «Російська православна церква») в Російській імперії, то треба порівнювати шляхи, форми, сутність і результати намагань її самооновлення саме з іншою «класичною» церквою – тридентським католицизмом. У такому контексті реформа Никона (яка не заторкнула майже незалежну тоді Київську митрополію) нагадує в певному сенсі внутрішні перетворення всередині Католицької церкви після Тридентського собору. Водночас Розкол аж ніяк не можна характеризувати як «російську Реформацію», а його вождів як «Лютерів», оскільки він був за внутрішньою суттю саме «Контрреформацією», якщо використовувати терміни західного світу. Різниця у результатах самореформи Церков дотермінована не тільки цезаропапізмом православ'я, але і його національним характером. Реформа католицизма йшла від універса-

лізму до розбудови національних Церков і (через соціальну дисциплінаризацию) сприяла формуванню національних держав, які зберігали зв'язки з Римом лише як з духовним та церковним центром. Натомість реформи «зверху» в російському православ'ї призводили (знову ж, через соціальну дисциплінаризацию) до все більшого політичного й організаційного підпорядкування Церкви державі. Переламний момент цих перетворень (своєрідна точка неповернення) настав у Петровську добу, коли за бажанням монарха був скасований внутрішній лад Церкви, що створювався протягом століть. За протестантськими (іноконфесійними!) зразками було введено синодальне управління, яке за своїми функціями все більше і більше уподібнювалося до світських органів влади. Урешті-решт Церква із самостійного соціального інституту поступово перетворилася в очах суспільства на симбіоз «міністерства пропаганди» та знаряддя духовно-поліцейського нагляду в каральних і самовладних руках російських монархів. З іншого ж боку, статус Православної церкви як «панівної» надавав їй такі переваги над іншими, що лише на початку ХХ ст. (після 1904 р.) стали очевидними прагнення до вивільнення Церкви із занадто міцних «обіймів» держави¹⁵. Хоча подібне об'єднання державних і церковних інтересів було притаманне радше середньовічному, аніж модерновому суспільству, важливо підкреслити, що перетворення Церкви здійснювалося в межах загального процесу розбудови імперських інститутів влади, удосконалення та уніфікації їхнього управління, що також притаманно саме імперській формі держави. Але за своїми наслідками воно призвело до примусової уніфікації за «російськими» зразками «київського» православ'я та насильницького «возз'єднання» уніатства з Російською православною церквою. Створена ж у XVIII – першій половині ХІХ ст. релігійна інституція в надрах імперського тіла настільки відрізнялася від канонічного московсько-візантійського православ'я, яке протягом століть формувалося на російських землях, що, мабуть, логічніше буде офіційну релігію «Петербурзької імперії» іменувати саме «петербурзьким православ'ям». Таким чином, процеси конфесіоналізації східного (православного) християнства в умовах російського самовладдя зумовили (на відміну від тридентського католицизму) не внутрішнє зміцнення Церкви як соціального інституту, а її повне підпорядкування імперській державі. Щобільше, певні кроки в напрямку «одержавлення» були зроблені також стосовно до інших християн-

ських конфесій (Лютеранської та Реформатської церков, Грузинської православної, Римо-католицької тощо). Глибина втручання держави в церковну сферу, а також його наслідки були в Росії найбільш помітними серед усіх континентальних імперій, оскільки такого рівня підпорядкованості Церкви інтересам держави західні володарі ніде й ніколи не змогли досягнути.

На іншому полюсі процесів конфесіоналізації є поява нових напрямків, альтернативних традиційній Церкві, тобто «розбудова конфесій» (Konfessionsbildung). Вони виростають на тому ж ґрунті «пожвавлення віри» (Bekennntnisbildung), яке в інших випадках вело до самореформи традиційних Церков. Однак перебіг боротьби навколо способів і кінцевих цілей бажаних перетворень супроводжувався розмежуванням прибічників реформ, частина із яких стала засновниками нових релігійних напрямків. Подібні процеси мали місце в обох формах християнства (західній і східній) і не завжди Завекршувалися створенням чогось принципово нового, іноді залишаючись у рамках існуючих традицій. Як не стали протестантами «нові католики» у Франції, так «протестантами» не можна назвати й численні течії старообрядництва. Проте виникнення старообрядництва як масового суспільного явища релігійного дисидентства стимулювало розвиток серед православних росіян релігійного різномислення, яке згодом, після інкорпорації українських і білоруських земель до Російської імперії, розповсюдилося і серед носіїв «київського» православ'я. З іншого боку, ці процеси не мали аналогічного характеру, оскільки між «московським» і «київським» православ'ям існували певні відмінності. Яскравим виявом цього, наприклад, було вороже ставлення жителів козацької України до старообрядців. Їх українські козаки (особливо запорожці), які ніколи не хрестилися двома пальцями, вважали за ворогів своєї віри. Тому твердження про те, що бурхливий розвиток масових релігійних народних рухів на українських козацьких землях у середині XVIII ст. (чого не було в попередні часи) виник під прямим впливом російського Розколу, не цілком коректне. Лише жорстка політика Російської імперії змусила українське козацтво змиритися з присутністю на їхніх землях оселених владою старообрядців. З іншого ж боку, вона ж й «запустила» механізм активізації реформаційних рухів в Україні, оскільки першим мотивом їхньої ідеології був саме соціальний протест, оформлений у релігійні образи. Закономірним результатом взаємовпливу релігійних течій серед населення

українсько-російського Степового Пограниччя стало їхнє об'єднання та створення «власного продукту» (духовного християнства), який можемо умовно означити як «квазі-протестантизм», ідеологічно спрямований проти одержавлення традиційної Церкви. Хоча ці релігійні дисиденти не змогли змінити обрисів конфесійного ландшафту держави, так і не виробивши вироблення принципово нових віровчень, їхня поява була яскравим свідченням живої народної віри, яка не згасла під тиском формалізованої державної релігійності. Формування ж масової свідомої й організованої релігійної опозиції в надрах традиційної Церкви і є якраз однією з ознак того, що процеси конфесіоналізації мали місце і в православному християнстві.

Другий етап розвитку реформаційних рухів припав на пореформений період другої половини XIX ст. Його найбільш характерною рисою був значний вплив західної (пізньопротестантської) думки на створення нових релігійних груп серед православного населення. Причому південні українські губернії стали одним із найперших і найпотужнішим із вогнищ їхнього зародження в масштабах Російської імперії. У результаті взаємовпливу найбільш вітальні елементи автохтонного руху були поглинені світовим пізньопротестантським (євангельським). Це призвело до виникнення в православному середовищі цілої низки пізньопротестантських течій, у церковно-культурних традиціях яких збереглися певні елементи колишньої (православної) культури: апофатичне ставлення до Святого Письма, потужна традиція усного місіонерства тощо. Розвиток цих конфесій, насамперед баптизму, євангельського християнства та адвентизму, на початку XX ст. став помітним явищем у житті російського суспільства, певною мірою впливаючи й на політичну ситуацію в країні. Але все ж таки, порівнюючи суспільне й релігійне значення цих рухів з європейською Реформацією, не варто забувати, що навіть на початку XX ст. за ступенем свого організаційного розвитку вони ще перебували на початкових етапах перетворення харизматичних релігійних груп у визнані Церкви. Тому коректним буде порівняння їх лише з початком ранньої Реформації або ж із часами зародження пізньої генерації протестантизму в надрах раннього, вже рутинізованого та формалізованого в межах створених конфесій та їхніх організаційно розбудованих Церков і нромад. Саме другий етап розвитку протестантизму (XVIII – початок XIX ст.) хронологічно майже

збігається з появою аналогічних реформаційних явищ і в Росії. Якщо ж порівняти розповсюдження пізнього протестантизму в Європі та в Росії, то воно виявляється дещо схожим за масштабами та довготривалими наслідками.

Отже, аналіз результатів розвитку конфесіоналізаційних процесів на Заході та Сході (в Росії) щодо нових релігійних груп, свідчить, що індивідуалізація віри й нове усвідомлення ролі людини в світобудові були властиві для обох варіантів християнства, хоча й зі своїми нюансами. Це закономірно призвело до виникнення нових конфесій. Вони відрізнялися від традиційних перш за все принципами організації церковно-громадського життя. Боротьба ж прибічників традиційних Церков (Католицької та Православної) з релігійними дисидентами змушувала їх активізувати свої зусилля, спрямовані на вдосконалення стану власних церковних справ. Процеси самореформування відбувалися і в Західній і Східній церкві різниця в досягнутих у цій сфері результатах є орчевидною.

Розбудова нових конфесій супроводжувалась і формуванням нового, свідомого ставлення віруючого до себе як до людини та світу (особливо в послідовників пізньопротестантських конфесій). Соціальна дисциплінаризація вірян стала одним із визначальних чинників поступового залучення їх до боротьби за встановлення засад громадянського суспільства (як тих, що найбільше відповідають євангельським заповідям) і в західноєвропейських країнах, і в Російській імперії.

Окремим сюжетом, який ще досі залишається поза увагою дослідників, є церковний розвиток численних анклавів західних християн (протестантів різних конфесій і католиків), які в помітній кількості мешкали в іноземних колоніях саме в українських губерніях Російської імперії. Хоча їхній історії, в т. ч. і релігійному життю, присвячена доволі велика література, для неї притаманний статичний підхід до розгляду церковної історії як до незмінної «речі у собі». Таким чином, процес конфесійного розвитку анклавів західного християнства ще не став предметом спеціальних досліджень. Ще недостатньо з'ясовані причини бурхливих релігійних рухів, які в середині XIX ст. охопили майже всі поселення колоністів-протестантів (сепаратистів, менонітів, лютеран) і призвели до появи нових релігійних груп (пізнього протестантизму) як серед самих протестантів, так і серед місцевого православного й навіть католицького населення. Розкриття ж механізму виник-

нення конфесій та засад самореформування вже існуючих, запропоноване теорією конфесіоналізації, відкриває значні гносеологічні перспективи в цьому напрямку.

Як бачимо, популярна сьогодні в історичній науці теорія конфесіоналізації працює і в культурно-конфесійному полі православного християнства, достатньо чітко й упевнено визначаючи процеси та явища релігійного життя як західних, так і східних християн, незалежно від місця їхнього проживання.

¹ Reinhard W., Schilling H. (Hrsg.), Die Katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins fuer Reformationsgeschichte 1993 / W. Reinhard, H. Schilling – Guetersloh, 1995. – (Schriften des Vereins fuer Reformationsgeschichte. – Bd. 198); Reinhard W. Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters / W. Reinhard // Archiv fur Reformationsgeschichte, 1977. – Bd. 68. – S. 226–251.

² Осборн Р. Цивілізація. Нова історія Західного світа / Роджер Осборн; пер. с англ. М. Колопотина. – М.: Аст; Хранитель, 2008. – Гл. 4–9.

³ Гонсалес Х. Л. Історія християнства: в 2 т. / Х. Л. Гонсалес. – СПб.: Библия для всех, 2003.

⁴ Ивонин Ю. Е. Концепция конфессионализации и Старая Империя в новом историческом прочтении // Його же. Универсализм и территориализм. Старая Империя и территориальные государства Германии в раннее Новое время. 1495–1806 / Ю. Е. Ивонин. – М.: РосКонсульт, 2004. – Т. 1. – С. 20–43.

⁵ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – Изд. 2-е, исправл. и доп. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008.

⁶ Плохий С. «Наливайкова віра»: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохий. – К.: Критика, 2006.

⁷ Прокопьев А. Ю. Введение. Реформация, Контрреформация, Конфессиионализация / А. Ю. Прокопьев // Конфессиионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время: доклады русско-немецкой науч. конф. 14–16 ноября 2000 г. / Под ред. А. Ю. Прокопьева. – Спб.: Алетейя, 2004. – С. 5–30.

⁸ Ивонин Ю. Е. Х. Шиллинг. Конфессиионализация и государственные интересы. Международные отношения 1559–1660. Падерборн–Мюнхен–Вена–Цюрих, 2007 / Ю. Е. Ивонин // Новая и новейшая история. – 2009. – № 3. – С. 243.

⁹ Schilling H. Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History / H. Schilling. – Leiden: Brill, 1992. – P. 208–210, 300–301; Ивонин Ю. Е. Универсализм и территориализм. Старая Империя и территориальные государства Германии в раннее Новое время. 1495–1806 / Ю. Е. Ивонин. – М.: РосКонсульт, 2004. – Т. 1. – С. 20–43.

¹⁰ Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identi-

ties, 1400–1750 / ed. by E. Andor and I. G. Toth. – Budapest: Central European University, 2001.

- ¹¹ Наприклад, див.: Глинчикова С. Н. Раскол или срыв «русской Реформации»? / С. Н. Глинчикова. – М.: Культурная революция, 2008.
- ¹² «Католицизм, православие и европейская идентичность»: круглый стол (22 мая 2007 г.) / Центр Изучения Религии РГГУ; Центр украинистики и белорусистики МГУ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/RGGU_discussion.htm.
- ¹³ Плохій С. «Наливайкова віра»: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні... – С. 27.
- ¹⁴ Малерб М. Религии человечества / М. Малерб; пер. с фр.; под ред. А..Л.Гуревич. – М.: Рудомино; СПб: Университетская книга, 1997. – С. 133.
- ¹⁵ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В. А. Федоров. – М., 2003. – С. 248–253.

SUMMARY

Oksana Beznosova

The Confessionalisation theory as a researching paradigm of Christianity in the Russian empire

The article deals with the Confessionalisation theory by the modern German historiography as a researching paradigm of Christianity in the Modern Europe. Using it as a methodological base of studies on evolution of Christianity in the Russian empire was proved.

Keywords: Christianity, the Confessionalisation theory, confession, social disciplinisation, the Russian empire, the Orthodox Church, the Lutheran Church, the Rome Catholic Church, Mennonites.

Валерий ДУРНОВЦЕВ

Религиозные мотивы в историософском и историографическом опытах решения проблемы «Россия и Запад»

Валерій ДУРНОВЦЕВ

Релігійні мотиви в історіософському і історіографічному досвіді вирішення проблеми «Росія і Захід»